

Sopeutumisen sietämätön vaikeus

Maahanmuuttajien ja pakolaisten
syrjäytymisestä suomalaisessa yhteiskunnassa

Erno Hyvönen

Artikkeli tarkastelee Suomen toteuttamaa maahanmuuttaja- ja pakolaispolitiikkaa, sen integroimis- ja akkulturoimispyrkimyksiä ja saavutettuja tuloksia. Ongelmana on, miksi Suomen uudet etniset vähemmistöt näyttävät syrjäytyvän tukitoimista huolimatta. Monikulttuurisuuden pohdinta on jätetty tässä yhteydessä sivummalle, vaikka termi virallisessa diskurssissa esitetäänkin ajankohtaiseksi ja ideologiseksi päämääräksi; käytännön toimenpiteissä monikulttuurisuuden edistäminen ei juuri näy.

Ongelmaan paneudutaan perehtymällä Suomen maahanmuuttajien ja pakolaisten vastaanottojärjestelmän käytäntöihin ja valituihin strategioihin, joiden virallisena päämääränä on tasa-arvoisen yhteiskunnan luominen. Artikkelit tarkastelee pakolaisille ja maahanmuuttajille järjestettyä koulutusta ja sen tehokkuutta yhdenmukaista kohtelua vaativan tasa-arvoisuusperiaatteen ja toisaalta positiivisesti erottelevia tukitoimia vaativan huoltoperiaatteen ristiaallokossa.

Integroituminen

Muuttoliikkeitä ja muuttojen vaikutuksia käsittelevissä tutkimuksissa keskeiseksi käsitteeksi on yleensä nostettu integraatio. Sana on

johdettu alkuaan latinankielisestä sanasta "integratio", joka merkitsee "yhdistän kokonaisuudeksi, jossa osat säilyvät muuttumattomina". Maahanmuuttajapolitiikassa sanaa on yleensä käytetty kuvaamaan tilannetta, jossa maahanmuuttajalla on tasa-arvoinen asema verrattuna valtaväestöön ja samalla oikeus ylläpitää ja kehittää omaa kulttuuriaan. Suomen maahanmuuttajapolitiikan tavoitteina on maahanmuuttajien integroiminen yhteiskuntaan ja syrjäytymisen ehkäisy. Tasa-arvoisen kohtelun lisäksi yhteiskuntaan integroituminen edellyttää tukitoimenpiteitä varsinkin kielen oppimisessa, opiskelussa ja työllistymisessä. (Sisäasiainministeriö 6/1996, 18.)

Patrick Weil ja John Crowley (1994) puhuvat integraatiotermin kahdesta eri käyttötavasta. Ensimmäinen, klassinen durkheimilainen tapa on puhua integraatiosta vastakohtana *dis-integraatiolle*. Etniset vähemmistöt, uskonnolliset ryhmät, erilaiset alakulttuurit sekä tavalliset yksilöt ovat integroituneita valtakulttuuriin, jos heillä on yhteisiä uskomuksia, käytäntöjä ja päämääriä sekä sosiaalista vuorovaikutusta valtaväestön kanssa. Ilman yhteiskunnan kaikkien osa-alueiden läpäisemää, tarpeeksi laajaa yhteenkuuluvaisuuden tunnetta enemmistövaltaan perustuva nykyaikainen demokratia tuskin olisi mahdollinen. Toinen tapa ymmärtää integraatio on määritellä se vastakohtaksi *segregaatiolle* (esim. em. sisäasiainministeriön kanta). Nämä kaksi kantaa

Valt. yo. Erno Hyvönen valmisteleekin pro gradu -tutkielmansa sosiologian alalta Turun yliopistossa.

voidaan myös yhdistää: segregaatio voidaan nähdä integraatioprosessin ääripäänä ja – yleisemmin – sosiaalinen epätasa-arvo on tuhoisaa integraatiolle. (Weil & Crowley 1994, 110–111.)

Ekholm jakaa tutkimuksessaan (1994) integraation asenteelliseen, rakenteelliseen ja vähemmistöryhmän sisäiseen integraatioon. Asenteellisessa integraatiossa tarkastellaan, miten maahanmuuttajat ovat omaksuneet valta-yhteisön arvoja ja – tosin harvemmin – miten vähemmistön arvot ovat vaikuttaneet valta-yhteisöön. Rakenteellinen integraatio on yksinkertaisesti sitä, millaisen taloudellisen, poliittisen ja sosiaalisen aseman vähemmistöryhmän jäsenet ovat saavuttaneet valta-yhteisössä. Sisäisen integraation tutkijoita kiinnostaa millainen yhtenäisyys ja solidaarisuus (koheesio) vähemmistöryhmän sisällä vallitsee. (Ekholm 1994, 17–19.)

Tässä artikkelissa integraatio käsitetään vastakohtana sekä disintegraatiolle että segregatiolle. Hyvä rakenteellinen integraatio katsotaan tärkeäksi asenteellisen integraation edellytykseksi. Asenteellista integroitumista tuskin voi tapahtua, jos maahanmuuttaja kokee saavuttamansa taloudellisen, poliittisen ja sosiaalisen aseman epäoikeudenmukaiseksi. Keskittymistä rakenteelliseen integraatioon tukee paitsi sen merkitsevyys integraatiotermin muilla aspekteilla, myös rakenteellisesta integraatiosta saatavan tiedon helppous; kirjallisuutta ja tilastoja aiheesta on runsaasti.

Pakolaisten ja maahanmuuttajien alkukoulutus Suomessa

Suomeen turvapaikkaa hakemaan tulleet pakolaiset sijoitetaan ensiksi pakolaiskeskuksiin odottamaan turvapaikkapäätöstä. Keskimääräinen odotusaika oli viime vuonna 13–17 kk (Kuuluvainen 1996), kun se pahimman pakolaisaallon aikana 1992–93 saattoi olla jopa useita vuosia. Turvapaikkapäätöstä odottavilla pakolaisilla ei ole työlupaa. Turvapaikanhakijoiden alkuopetuksen järjestämisestä ei ole

olemassa määräyksiä, joten käytännöt vaihtelevat eri vastaanottokeskuksissa. Yleensä opetus rajoittuu laitoksen oman henkilökunnan tai siviilipalvelusmiesten antamaan suomen kielen perusopetukseen yhtä turvapaikanhakijaa kohti tulevan viikkotuntimäärän pysyessä hyvin pienenä (Kuuluvainen 1996).

Jos turvapaikanhakija onnistuu odottelun jälkeen saamaan oleskeluluvan, hänellä on mahdollisuus osallistua maahanmuuttajakoulutukseen. Tämä järjestetään työvoimakoulutuksena, eli työvoimapiiri ostaa koulutuksen sopivalta oppilaitokselta. Pakolaisten erityis-asemaa koulutuksessa (varma koulutuspaikka) on perusteltu sillä, ettei heidän muuttonsa perustu vapaaehtoisuuteen. Tällöin he ovat muita ulkomaalaisia huomommin varustautuneet elämään uusissa olosuhteissa ja näin vastaanottavalla maalla on enemmän velvollisuuksia heitä kohtaan. Muilla maahanmuuttajilla pääsy maahanmuuttajakoulutukseen perustuu työvoimatoimiston tarveharkintaan, resursseihin sekä siihen, onko pakolaisille järjestettävällä kurssilla tilaa. Tämäkin on pitkälti paikkakuntakohtaista. (Domander 1992, 38–47)

Sekä maahanmuuttajat itse, että opetushallitus ovat asettaneet maahanmuuttajakoulutuksen päätavoitteeksi kielen oppimisen (Domander 1994, 101). Ongelmana on, etteivät koulutuksen läpikäyneet maahanmuuttajat ole saavuttaneet työllistymisen tai jatkokoulutuksen mahdollistavaa kielitaitoa. Tähän on useita syitä:

- kulttuurishokki ja käynnissä olevan akkulturaation vaihe,
- pakolaisilla mahdolliset dramaattiset kokemukset ja huoli lähtömaahan jääneistä omaisista. Maahanmuuttoa ei välttämättä ole ajateltu pysyväksi.
- länsimaisen jatkuvan kouluttautumisen ideaa ei välttämättä ole sisäistetty. Joissakin kulttuureissa koulutuksen ajatellaan kuuluvan vain lapsille.
- maahanmuuttajan ikä; uusia asioita alkaa olla vaikea oppia.

- puutteellinen luku- ja kirjoitustaito; tottumattomuus latinalaisiin aakkosiin.
- opetusresurssien ja opettajan tietotaidon puute.

Jos oma elämäntilanne on sekaisin ja selkiintymätön – kuten pakolaisilla usein on – uuden, vieraan kielen ja kulttuurin oppiminen vuoden intensiivikurssilla on ymmärrettävästi vaikeaa. Suomalaisen näkökulmasta – pakolaisten vuosi eriytettyä opetusta ja sitten tasa-arvoisena suomalaisten pariin – vastaanottojärjestelmä vaikuttaa toimivalta ja käytännölliseltä, mutta prosessin läpikäyneiden pakolaisten mielipide voi olla toinen.

Aikuiskoulutus ja maahanmuuttajat

Maahanmuuttajakoulutus lähtee siitä, että jokaiselle pyritään takaamaan tasa-arvoinen mahdollisuus koulutukseen (Lumiaro 1995). Käytännössä tämä tarkoittaa sitä, että maahanmuuttajille pyritään antamaan riittävä suomen kielen taito alkukoulutuksessa, jonka jälkeen maahanmuuttajan oletetaan hakeutuvan (yhteishaussa tai muulla tavalla) suomalaisen koulutukseen opiskelemaan yhdessä suomalaisten kanssa. Tasa-arvoisuusperiaatteen mukaan maahanmuuttajien koulutusta ei kohdella jonkun marginaaliryhmän erityiskysymyksenä, eikä maahan myöskään ole haluttu luoda kahta eri koulutustasoa – suomalaista ja ulkomaalaista. Huoltoperiaate (uusien etnisten vähemmistöjen positiivisesti erottelevat erityistoimet) on haluttu kytkeä vain lyhyeen alkuvaiheen opetukseen, jotta em. kaksi osittain ristikkäistä periaatetta täydentäisivät toisiaan. (Ripatti 1988, 85–86)

Tutkimuksissa on huomattu, että ammatillisessa aikuiskoulutuksessa opiskelevien maahanmuuttajien kielitaito on usein puutteellinen (mm. Saarinen & Parviainen 1995), joten heidän menestymisensä koulutuksessa on vaikeaa ja keskeyttäneiden osuus on suuri. Esimerkiksi Helsingin kaupungin ammatillisissa oppilaitoksissa keskeyttämisprosentti maahanmuuttajilla lukuvuonna 1993–94 oli yli

20% , kun se suomalaisilla samana ajankohtana oli vain n.12% (Lumiaro 1995, 58).

Ammatillisilla oppilaitoksilla ei ole lain-säättämiä velvollisuuksia järjestää maahanmuuttajille koulutusta (Lumiaro 1995, 56). Oppilaitoksilla ei usein myöskään ole erillisiä määrärahoja maahanmuuttajaopiskelijoiden erityistarpeita, kuten tuki- tai suomen kielen opetusta varten. Mahdollinen – ja yleensä tarpeellinen – tukiovetus kustannetaan yleisistä tukiovetusmäärärahoista, joten sen katsotaan usein olevan muilta, “omilta”, oppilailta pois (Lumiaro 1995, 62). Tästä voi seurata oppilaitoksen haluttomuus ottaa kurseilleen maahanmuuttajia.

Vaikka nykyään puhutaankin paljon koulutuksen joustavuudesta ja yksilöllisistä lähtökohdista, toimii koulutus aina parhaiten – taloudellisimmin ja tehokkaimmin – kun oppilasmateriaali on standardoitu. Samanlaisen pohjakoulutuksen saaneet ja samanlaisen koulutuskulttuurin läpikäyneet ihmiset on helppointa kouluttaa vuodesta toiseen “liukuhihnatyönä”. Pakolaiset ja maahanmuuttajat ovat tässä mielessä ongelmallisia kouluttajan kannalta, koska he eivät vastaa tätä ihannetta; heistä aiheutuu pakostakin lisätyötä. Samaan aikaan maahanmuuttajaopiskelijoiden määrän kasvun kanssa lama on tehokkuusvaatimuksiin pakottanut oppilaitokset nostamaan ryhmäkokoja ja vähentämään ja tuki- ja eriytettyä opetusta (esim. Lumiaro 1995, 59–65). Koulutusmäärärahojen leikkaukset koskevat kipeimmin juuri erityisjärjestelyjä tarvitsevia, koska niistä leikataan aina ensiksi.

Maahanmuuttajien sijoittuminen työhön

80-luvun työvoimapulan aikana pakolaiset sijoituivat helposti työmarkkinoille. Työ oli usein suorittavaa tehdastyötä maali- tai komponentiteollisuudessa, mutta työpaikka kuitenkin. Pääasiassa yhteiskuntansa alimmista kerrostumista kotoisin olevat vietnamilaispakolaiset sijoituivat Suomessakin ammattiarvostushierarkian alimmille tasoille. Varsinais-

ta sosiaalisen aseman laskua ei siis heidän kohdallaan tapahtunut. Yliopistokoulutusta maassaan saaneet pakolaiset eivät onnistuneet sijoittumaan vastaavalle paikalle Suomessa, vaan edessä oli alan vaihto tai – varsinkin humanisteilla – työllistyminen pakolaishallinnon tehtäviin tulkeiksi tai kotikielen opettajiksi. (Pylvänäinen 1989)

80-luvullakaan pakolaiset eivät yleensä saaneet koulutustaan vastaavaa työtä. Koulutus ja työkokemus saattoi parhaassa tapauksessa auttaa sijoittumaan edes omalle alalleen, tosin hieman alhaisempaan asemaan. Insinööristä saattoi tulla tekniikko, itsenäisestä pikku-kauppiaasta tai ompelijasta toisen palveluksessa oleva myyjä tai teollinen vaiheompelija. Pakolaisille suositeltiin yleensä jatkokoulutusta maahanmuuttokoulutuksen jälkeen. Se ei kuitenkaan ollut kovin suosittua, sillä samaan työhön pääsi ilman koulutustakin, eikä aikuiskoulutus muutenkaan ollut suosittua vietnamilaisten keskuudessa (Pylvänäinen 1989). Useimmat pakolaiset suorastaan kiskottiin teollisuuden vaihtotyöhön, kuten seuraavasta työvoimatoimiston virkailijan haastattelusta ilmenee:

”Työllisyystilanne oli 80-luvun lopulla hyvä, ja se näky sillä tavalla, että jo ensimmäisen vietnamilaisryhmän tullessa maahan mun puhelin oli kuumana, kun työnantajat soitteli, että joko niitä sais niitä vietnamilaisia. Ja sitten ne oli kovasti vihaisia siitä, että mä sanoin, että ne menee ensin kielikoulutukseen. Työnantajat oli sitä mieltä, että ei mitään ku töihin vaan, että kyllä heillä pärjää ilman kieltäkin. Ja kukaan ei kysynyt kielitaitovaatimuksia, ei koulutustaustaa, ei ammattitaitoa.” (Domander 1994, 95)

Helsingin seudulla, jonne suurin osa pakolaisista edelleen sijoittuu, työttömyysaste vuosien 1979–86 välisenä aikana oli vain 1,6–2,1%. Tästä näkökulmasta katsottuna onkin ymmärrettävää, että esim. vuonna 1987 peräti 85% pakolaisopiskelijoista työllistyi välittömästi maahanmuuttokoulutuksensa jälkeen pääasiassa viimeiseen harjoittelupaikkaansa

(OPM 1991:8). Hannele Pylvänäinen tuli 80-luvun lopulla vietnamilaispakolaisia koskevassa tutkimuksessaan siihen johtopäätöksen, ettei pakolaisuus ole ollut työttömyyttä aiheuttava tekijä (Pylvänäinen 1989, 69). Nykyisen laman aikana kaikki on toisin; kymmenkin vuotta Suomessa työtä tehneet vietnamilaiset ovat nyt kortistossa. Elokuussa 1995 heidän työttömyysprosenttinsa oli huikeat 77% (HS 28.11.1995).

Vietnamilaispakolaiset toimivat tavallaan Suomen omana vierastyövoimana. Nousukauden Suomi tarvitsi halpaa suoritusasteen työvoimaa tehtäviin, joita suomalaiset eivät enää halunneet tehdä. Pakolaiset saivat juuri ja juuri riittävän alkukoulutuksen ja sitten heidät sijoitettiin työmarkkinoille yksinkertaisiin tehtäviin, joissa ei kysytty pohjakoulutusta. Pakolaisten aikaisempaa koulutusta tai työkokemusta ei tunnustettu. Laman tultua heidät erotettiin kouluttamattomina ensimmäiseksi. Metaforan vastaavuus loppuu siihen, etteivät he poistuneetkaan maasta työn loputtua – minne he olisivat voineet mennä? On paradoksaalista, että kun maalla menee hyvin ja olisi rahaa kouluttaa maahanmuuttajia kunnolla, heidät kiskotaan ”puolivalmiina” työelämään; vastaavasti laman aikana, kun rahaa ei ole, sekä uusilla että vanhoilla maahanmuuttajilla olisi kipein koulutustarve.

Maahanmuutto- ja pakolaispoliittisen toimikunnan välimietinnössä todetaan, että ”maahanmuuttajien korkea työttömyys johtuu sekä työmarkkinoilla esiintyvistä syrjinnästä sekä kohtaanto-ongelmasta” (Sisäasiainministeriö 6/1996, 17). Saman mietinnön mukaan huomattava osa työelämään sijoittuneista ei ole koulutustaan tai osaamistaan vastaavissa työtehtävissä. On siis välttämätöntä, että maahanmuuttajien työllistymisen esteisiin vaikutetaan koulutuksella ja muilla keinoilla, koska maahanmuuton vaikutukset ovat sitä myönteisempiä sekä lyhyellä että pitkällä aikavälillä, mitä enemmän sijoitetaan maahanmuuton alkuvaiheessa täydennys- ja työllistymistä tukevaan koulutukseen. (emt.)

Suomalainen pakolaispolitiikka ja maahanmuuttajien integraatio

Rakenteellinen integraatio voidaan tilastollisesti todistaa epäonnistuneeksi. Maahanmuuttajien ja pakolaisten keskuudessa työttömyys on 2–3 kertaa yleisempää kuin suomalaisilla, harvat työpaikat vähän arvostetuilla matalapalkka-aloilla ja asunnot yleensä kaupungin vuokra-asuntoja (HS 25.11.95). Jos hyvä rakenteellinen integraatio katsotaan asenteellisen integraation edellytykseksi, voidaan loogisesti implikoiden päätellä myös asenteellisen integraation olevan kyseenalainen. Ehkä maahanmuuttajien seuraava, kasvamassa oleva sukupolvi kokee tulevaisuudessa itsensä suomalaisiksi ja haluaa erottautua etnisestä taustastaan. Jos suomalainen yhteiskunta edelleen kohtelee heitä muukalaisina, on seurauksena todennäköisesti marginalisaatio (esim. Ripatti 1988, 81–84) sekä eriasteisia sosiaalisia ja psyykkisiä ongelmia. Tätä kehitystä tukee ulkomaalaisväestön pieni määrä Suomessa sekä pakolaisten hajasijoittaminen – vaikka positiivisia poikkeuksiakin löytyy (jatkotutkimus aiheesta suunnitteilla).

Jos pakolaisten ja maahanmuuttajien integroiminen suomalaiseen yhteiskuntaan otetaan todelliseksi tavoitteeksi, aikaisemmista tutkimuksista löytynee varmasti kehittämisehdotuksia. Yksi ilmeisen selvä puute on turvapaikanhakijoiden koulutuksen puuttuminen. Jos hakemuksen käsittelyaika on 13–17 kuukautta ja n. 45% hakijoista (valitusten jälkeen yli 50%) saa ainakin oleskeluluvan (Kuuluvainen 1996), tuntuu heidän istuttamisensa tyhjän panttina epäinhimilliseltä ja varsin epäintegroivalta. Odotusaikaa voisi hyvin käyttää hyödyllisemminkin esim. kieliohjelmiin, jolloin säästettäisiin aikaa ja kustannuksia myöhemmissä vaiheissa, eikä pakolaisten tarvitsisi olla liian pitkään poissa työelämästä (olettaen, että työllisyystilanne paranee). Ongelmallista on kuitenkin se, että turvapaikanhakijoita saapuu ja lähtee ympäri vuoden, eikä tulevaisuudessa saapuvien turvapaikanhakijoiden ikää, koulu-

tustaustaa, kielitaitoa tai kansallisuutta juuri voi ennustaa.

Pakolaisten integrointi suomalaiseen yhteiskuntaan on koettu toteuttaa halvasti erottamalla tasa-arvoisuus- ja huoltoperiaatteet tiukasti toisistaan. Pakolaisten on ajateltu noin vuoden maahanmuuttokoulutuksen jälkeen siirtyvän integroituneena pois tukitoimenpiteiden alueelta tavallisten suomalaisten palveluiden käyttäjäksi. Ongelma on siinä, ettei vuoden maahanmuuttajakoulutuksen läpikäynyt pakolainen ole oppinut tarpeeksi kieltä tai kulttuurista kompetenssia saavuttaakseen kilpailukykyisen aseman yhdessä suomalaisten kanssa. Jos valtaväestön ja maahansaapuneiden pakolaisten välinen tasa-arvo otetaan päämääräksi, on vaihtoehtoisia johtopäätöksiä kaksi; joko maahanmuuttokoulutusta on tehostettava (mikäli se on mahdollista!), tai positiivisesti erottelevia tukitoimia on jatkettava yli alkukoulutusvaiheen. Jälkimmäinen ehdotus käsittäisi esim. erilaisille ryhmille räätälöityä koulutusta ja mahdollisuuksia osallistua kielikursseille maahanmuuttokoulutuksen jälkeenkin (esim. Ekholm & Parkkinen 1995, 48–50).

Opetusministeriön ulkomaalaisten koulutustyöryhmä ehdotti jo vuonna 1991, että myös muilla maahanmuuttajilla kuin pakolaisilla olisi mahdollisuus osallistua maahanmuuttokoulutukseen (OPM 1991:8). Tämä ei ole vielä toteutunut, vaikka vastaava käytäntö on ollut jo vuosia toiminnassa esim. Ruotsissa ja Norjassa. Tavallisen maahanmuuttajan kohdalla huolto- ja tasa-arvoisuusperiaate eivät voi tukea toisiaan edes huonosti kuten pakolaisten kohdalla, koska tavalliset maahanmuuttajat ovat oikeutettuja vain jälkimmäisen mukaiseen kohteluun. Maahanmuuttokoulutuksen ulottamista kaikille maahanmuuttajille on perusteltu pakolaisten ja muiden maahanmuuttajien samanlaisilla kielellisillä ja kulttuurisilla tarpeilla.

Pahimmat ongelmat maahanmuuttajan kannalta suomalaisessa aikuiskoulutuksessa on oppilaitoksen valmiuksien puuttuminen ja

yleinen linjattomuus. Kun virallista pakolaispolitiikkaa ei ole, eikä virallisia suosituksia monikulttuurisuuden tukemiseksi ole annettu, on käytäntö kentällä kirjavaa ja toisinaan jopa syrjivää. Toiset opettajat saattavat olla hyvin pestyviä välittämään opetusta myös maahanmuuttajille, toiset taas pitäytyvät tiukasti "kaikille samanlainen opetus" -linjassa. Yleinen opettajien täydennyskoulutus, joka valmistaisi kohtaamaan vieraasta kulttuurista tulleen ulkomaalaisen oppilaan, loistaa poissaolollaan. Parasta tietenkin olisi, jos jo opettajien peruskoulutusvaiheessa mukana olisi elementtejä, jotka vahvistaisivat opettajien valmiuksia ottaa maahanmuuttajien erilaiset kulttuuritaustat huomioon opetuksessa (Lumiario 1995, 84). Nykyään tämänkaltaisia järjestelyjä ei ole, vaikka yhteiskunta painottaa koulutuksen ja opettajien vastuuta uusien kansalaisten sosialisatiossa.

Lähteet

- Domander, Minna (1992).** Maahanmuuttajat ja koulutus. Siirtolaisuustutkimuksia A16. Siirtolaisuusinstituutti. Turku.
- Domander, Minna (1994).** Kulttuuritausta ja maahanmuuttajakoulutuksen tuloksellisuus. Siirtolaisuustutkimuksia A17. Siirtolaisuusinstituutti. Turku.
- Ekholm, Elina (1994).** Syrjäytyä vai selviytyä – pakolaisten elämää Suomessa. Sosiaali- ja terveysministeriön selvityksiä 1994:9. Sosiaali- ja terveysministeriö. Ehkäisevän sosiaali- ja terveyspolitiikan osasto. Helsinki.
- Ekholm, Elina & Parkkinen, Päivi (1995).** Yhteenve-to ja jatkosuositukset. Teoksessa Ekholm, Elina & Parkkinen, Päivi (toim.) (1995). Maahanmuuttajat, ammattitaito ja koulutus. Väliraportti maahanmuuttajien työ- ja koulutusprojektin alkukartoituksesta. Helsingin kaupungin opetusviraston julkaisusarja B18:1995. (s. 48–50). Helsinki.
- HS 25.11.1995.** Muukalaiset tulevat – onko Helsinki valmis? Helsingin Sanomat.
- HS 28.11.1995.** Runsas kolmannes ulkomaalaisista on vailla työtä. Helsingin Sanomat.
- Kuuluvainen, Jorma (1996).** Perniön vastaanottokeskuksen johtaja. Puhelinhaastattelu 7.6.1996.
- Lumiario, Ulla (1995).** Maahanmuuttajat ja koulutuksellinen tasa-arvo Helsingin ammatillisissa oppilaitoksissa. Helsingin kaupungin opetusviraston julkaisusarja B16:1995. Helsinki.
- Luostarinen, Heikki (1992).** Vaihduntakuvio. Teoksessa Sihvola, Jukka (toim.) (1992): Toimittaja ja pakolaiskysymykset. (s.129–152). Tampere.
- OPM 1991:8.** Ulkomaalaisten koulutustarjontatyöryhmän muistio. Opetusministeriön työryhmien muistioita 1991;8. Helsinki.
- Pylvänäinen, Hannele (1989).** Pakolaiset Suomen työelämässä. Suomeen vuosina 1979–86 saapuneiden pakolaisten sijoittuminen työmarkkinoille. Sosiaalhallituksen raporttisarja 17/1989. Sosiaalhallitus. Helsinki.
- Ripatti, Tuula (1988).** Pakolaisten koulutus sopeutumisen välineenä ja vähemmistöpoliittisena toimintana. Sosiaalhallituksen raporttisarja 16/1988. Helsinki.
- Saarinen, Marketta & Parviainen, Ulla (toim.) (1995).** Maahanmuuttajat ammatillisessa koulutuksessa. Opetushallitus. Saarijärvi.
- Sisäasiainministeriö 6/1996.** Maahanmuutto- ja pakolaispoliittisen toimikunnan välimietintö. Luovutettu 4.4.1996.
- Weil, Patrick & Crowley, John (1994).** Integration in Theory and Practice: A Comparison of France and Britain. West European Politics. Vol 17 April 1994 Number 2.